

Korespondenční postoje a dopisové podoby dětí Boženy Němcové

Součástí dochované korespondence Boženy Němcové – v současnosti zpřístupňované úplnou kritickou edicí – jsou i dopisy psané jejími dětmi. Nejstarší složku tohoto epistolárního podsouboru tvoří přání k Novému roku a k matčiným jmeninám – těmi se zde nebudeme zabývat, neboť byla dětmi opisována ze vzorníků a o jejich jazykových a komunikačních postojích a návycích prakticky nic nevyprávějí; soustředíme se na dopisy, které děti nejen vlastní rukou napsaly, nýbrž i samy formulovaly.

Božena Němcová měla se svým manželem Josefem Němcem čtyři děti: Hynka, Karla, Theodoru a Jaroslava. Nejstarší syn Hynek podlehl v patnácti letech tuberkulóze a mimo již zmiňovaná přání není znám žádný jím psaný dopis. Epistolární texty ostatních dětí jsou dochovány v relativně velkém množství a v celku spisovatelčiny korespondence zaujímají významné místo. Každý ze sourozenců měl již v době dospívání jiné osobnostní ustrojení, a tak mají dopisy psané každým z nich odlišný charakter. Jejich slohovou analýzou se hodláme dopátrat poznání, jaké byly postoje těchto tří potomků velké spisovatelky a epistolografky k psaní dopisů a s jakými představami o epistolárním žánru a jemu adekvátních jazykových prostředcích k psaní dopisů přistupovali. Všimnout si budeme současně i obrazu pisatelů, který z jejich dopisů vyvstává.

Citace dopisů přebíráme z uvedené edice: listy jsou tam ortograficky normativizovány; původní grafické podoby uvádíme pouze v pasážích věnovaných právě analýze ortografické stránky dopisů.

Karel

Nejstarší syn manželů Němcových Karel studoval na pražské české reálce a poté se vyučil zahradníkem. V dubnu 1856, v šestnácti a půl letech, odjel na zkušenou do zámecké zahrady v pruské Zaháni, kde žili příbuzní jeho matky. Po dvou letech nastoupil v královské zahradě v Postupimi a strávil tam půldruhého roku. Do Prahy se vrátil až na podzim roku 1859; poté pracoval tři čtvrtě roku jako zahradník v Rájci u Brna a pak půl roku v Jezeří v Krušných horách. Od jara 1861 žil v Praze. Z téměř pětiletého, jen dvakrát krátce přerušeno pobytu Karla Němce mimo domov jsou dochovány asi tři tucty dopisů; četné jsou i dopisy, které naopak jemu posílala matka.

Počáteční Karlovy dopisy ze Zaháně výrazně navozují dojem zápisu spontánního mluveného projevu. Jsou psány nepromyšleně a bez přípravy, volně střídají témata, která pisateli právě přišla na mysl, a málokterému se věnují delší dobu – odstavce bývají poměrně krátké. Po stránce fonologické, morfologické i syntaktické jsou plně zakotveny ve varietě každodenní komunikace – Karel opravdu píše tak, jak by mluvil. Z repertoáru nespisovných prostředků lze jmenovat např. adjektivní koncovky s *ej* místo *y* a s *y* místo *é*, vynechávání pomocného slovesa ve tvarech typu *já přijel*, zjednodušené hláskové podoby *nekouk*, *moh*, *pude*, *vemou*, *výde*, *ňáká*, *slíknout*, *skovávat* aj., hojně protetické *v-*, instrumentálovou koncovku *-ma*, koncovku *-ej/-ěj* ve 3. os. pl. prez. sloves 4. přítomné třídy nebo nahrazování pasívních participií adjektivy od nich odvozenými. Některé prostředky mají ráz regionální: jihozápadočeský např. varianty *tuten*, *nynčkon* či koncovka *-ej* v dat. a lok. sg. feminin, severovýchodočeský např. užívání nominativního plurálového tvaru životných maskulin i v akuzativu. Syntakticky se mluvenost projevuje výrazným sklonem k parataxi, tendencí k jednoduchosti a krátkosti větných celků, juxtapozicí vět a jen implicitním vyjadřováním mezivětných vztahů, dále užíváním částic (zvláště uvozovacích jako *to* a *ono*) a paralelních spojovacích prostředků (např. *jak-tak* ve významu časovém).

Rodiče ve své vzájemné korespondenci opakovaně hodnotili tyto Karlovy listy jako psané *lehkomyšlně*. On sám si byl vědom toho, že mu psaní dopisů nejde, nebo se pokoušel zastříti, že ho nebaví, když rodičům psal (21. července 1856): *Bože, jen nemyslete, že na Vás zapomínám nebo nedbám, že Vám nepíšu, Ty mě znáš, Mámo, Ty víš, že si neumím tak lehce myšlenky spořádat, abych moh hned psaní napsat*. Karlova lehkomyšlnost a nesoustředěnost při epistolární činnosti se neprojevovala pouze volně řetězenými a povrchně zpracovanými tématy a jejich bezprostředním

jazykovým ztvárněním: zřejmě je i z jeho interpunkce. Karel mnohokrát ukončil větu tečkou, pak však napsal pomlčku a ve větě pokračoval; tak jsou v jeho psaních hojně jednak minuskule po tečce nebo jiném koncovém znaménku, jednak i pomlčky doprovázející jiná znaménka. Ve zvláštní oblibě měl kombinaci ?!, dále často užíval násobené pomlčky, trojtečky apod. Texty jeho dopisů se hemží vsuvkami a přepisováním, časté jsou proto i závorky a škrtačky. Psaní interpunkčních znamének tak reflektuje další rys Karlovy korespondence: její emocionálnost a expresivitu, projevující se vedle grafiky i v lexiku a ve volbě témat.

Karel Němec se v šestnácti letech ocitl v plně německojazyčném prostředí, a tak není divu, že jsou v jeho listech z Pruska běžně užívány germanismy. Jde především o názvy reálií, tj. zejména zahradnické termíny (*anlágy, Gartendirektor, oranžhauz, Talutmauer*), ale i další výrazy z každodenní praxe (*gáblfryštyk, Fracht, militärfrei, Stundengeld*). Podobu počeštěných germanismů mají i toponyma jako *Muskava (Muskau, česky Mužákov), Komotava (Komotau, česky Chomutov) a Görkava (Görkau, česky Jirkov)*. Časem se v Karlových dopisech objevují německá pomocná slova a slovní spojení, např. *némlich* („totiž“), *cu* („příliš“), *folglich* („následně“, „tím pádem“), *pármál* („několikrát“), *offenherzig gesagt* („upřímně řečeno“). Jeden z dopisů (16. dubna 1858) pisatel napsal celý německy, avšak Božena Němcová ve své reakci tento postup označila za *nepřirozený* a Karel už ho nikdy nezopakoval.

V psaní německých slov Karel často chyboval, počeštěně psal i vlastní jména. Přejatá slova vůbec měl tendenci psát podle výslovnosti (*hyjacint*). V české ortografii měl značné mezery a lze přímo říci, že ji neovládal. Podle výslovnosti psal *s/z*, chyboval v psaní zdvojených písmen, místo *bě, pě, vě, mě* psal zpravidla *bje, pje, vje, mně*, výrazně upřednostňoval *y* před *i* (*oči se zalyly slzamy* apod.) a mnohde vynechával diakritická znaménka.

V prvním roce synova pruského pobytu tedy nebyli manželé Němcovi spokojeni s podobou jeho dopisů. V druhém roce Karel přestal psát úplně: mezi prosincem 1856 a prosincem 1857 nenapsal domů ani jediný dopis. Dopisem z 2. prosince 1857 svůj prohřešek napravil; mj. v něm matce napsal: *Já se sám nepochopuju, že jsem mohl tak jednat, a s radostí jsem dnes večer uchopil péro, neboť píšu po dlouhém čase zase Tobě. Ó ty se zajisté na mě zas udobříš, – vid'?! – (...) Slze mně kanuly po tváři, když jsem ho četl, mrzel jsem se sám na sebe, že jsem to tak daleko nechal přijít, a lál jsem na mou nedbalost, na mou odkladavost a sám víc nevím nač. – / Šel jsem domu, kdež jsem byl celý večer samotěn, tu jsem ho teprv řádně pročetl a mohl se jak náleží vyplakat, vzpomněl jsem si na domov – na Tebe – kterak jsi byla dobrá ke mně, a já si umínil hned psát. Ten den ale k tomu nepřišlo, neboť jsem byl velmi rozčilen, a já si předsevzal druhý den psát. Druhý den jsem sice začal, ale nedokončil (...). Tak to šlo den ode dne a moje psaní zůstalo nedokončeno. Ale často, když jsem lehal do postele, jsem si vzpomněl na Tebe a tu mně to projelo celým tělem jako elektrika; a já dělal nové předsevzetí, kteráž jsem ale zase nevyplnil.* Od tohoto listu mají Karlovy dopisy výrazně odlišný charakter: zaprvé pisatel už nikdy neučinil v korespondování s matkou tak dlouhou přestávku a dopisy domů posílal poměrně pravidelně; zadruhé postupně opustil svůj někdejší typický rozháraný, fanfarónský způsob psaní a začal své listy psát vážnějším tónem, poněkud promyšleněji a věcněji a také kooperativněji (častý je dopisový dialog s adresátkou, kladení otázek apod.); a zatřetí se odklonil od variety každodenní komunikace a začal směřovat k vyjadřování elaborovanějšímu.

Tak se v jeho listech objevují delší a složitější souvětí a vliv mluvené syntaxe se oslabuje. V adjektivní deklinaci mírně převládají koncovky spisovné, v pasívu je náležitě užíváno přičestí, pisatel užívá genitivu záporového, volí stylově vyšší podoby pomocných slov a adverbíí (*kterýž, protož, děle*), používá kondicionál préterita, jmenné tvary adjektiv, přechodníky a složitější vazby (*já bych se toho hleděl stát hodným*). Německojazyčné prostředí, v němž žil, se v jeho češtině projevilo užíváním germanismů nejen lexikálních (pojmenování reálií zůstávají, německá pomocná slovíčka mizejí), nýbrž zejména strukturních: Karel např. nevynechával zájmena v subjektu, vytvářel větné rámce se slovesy na konci (*Já jsem musel dluhy dělat, abych si mohl něco k jídlu koupit.*), občas kalkoval německé předložkové vazby, nahrazoval reflexivní zájmena (osobní i posesivní) vztahující se k 1. nebo 2. osobě zájmeny nereflexivními (*pro nás si musíme světlo koupit*), a dokonce jednou vytvořil opisné futurum slovesa *být* (*doufám, že mezi vámi být budu*). U některých jevů si vybíral i nadále

variantu stylově nižší (např. v instrumentále plurálu koncovku *-ma*), k dalším variantám nespisovným se uchýlil hlavně v expresivnějších, emocionálně více zaujatých pasážích (těch je vzhledem k jeho naturelu v korespondenci stále mnoho). Ortografická stránka dopisů přitom zůstává nezlepšena.

Nabízí se jistě otázka, co Karla-epistografa k této stylové proměně, k níž došlo během pobytu v cizině, kdy česky téměř vůbec nemluvil, vedlo. Prvním faktorem mohou být matčiny dopisy – ne snad její explicitní pokyny, jak psát, nýbrž jejich podoba: byly to vlastně jediné české texty, s nimiž se setkával, a matčin způsob psaní pro něj fungoval jako jazykový vzor. Druhým faktorem byla pravděpodobně četba krásné i odborné literatury v němčině (o významu četby pro úroveň aktivní jazykové praxe jednotlivce v obrozenské době srov. van Leeuwen-Turnovcová 2002). V listě z 10. listopadu 1858 Karel sděluje matce, že s postupimskými zahradnickými kolegy vytvořili čtenářský kroužek: *Na podzim, vlastně na začátku září, jsme si ustanovili dva večery v týdnu, kde se vespolek sejdem a předčítáme. Ve středu je ustanoven ten večer k předčítání vědeckých článků – nebo spisů. V sobotu ku čtení klasických spisů, nímiž je obzvláště německá literatura vyzdobena.* V četbě Karel zjevně našel zalíbení a věnoval se jí i mimo společně ustanovené večery. O něco později psal matce: *Nynější dlouhé večery používám ke čtení. Čtu dílem zahradnické knihy, dílem i jiné: zeměpis, dějepis, leckdy i něco zábavného. Mrzí mě to, že jsem v Saganech tu příležitost lepší nepoužil se francouzsky učit.*

A tím lze přejít k poslední příčině Karlovy jazykové proměny: tou je jeho osobnostní vyzrání. Karel nastoupil na cestu zodpovědného nakládání s vlastním životem – rozhodl se na sobě pracovat, rozhodl se pro sebevzdělávání, uložil si jako úkol překonat svou lehkomyšlnost a těkavost (*vytrvalost v dobrém předsevzetí je moje nynější heslo*, píše 18. března 1860). A tak když usoudil, že se v Postupimi naučil všemu potřebnému a že se profesně nerozvíjí, z místa, kde byl spokojen s nadřízeným i kolegy, odešel. Když naopak v Rájci dospěl k poznání, že s ním není jednáno slušně, podal výpověď a rodičům to dopisem oznámil jako hotovou věc. Matka tuto synovu proměnu přijala a začala ho ve své korespondenci s ním, druhdy plné výchovných momentů, brát jako rovnocenného partnera (o tom blíže Macurová 2001). Zlepšení úrovně písemné komunikace jistě nebylo primárním cílem a snad ani reflektovaným předmětem tohoto osobnostního růstu, avšak stalo se jeho integrální součástí.

Theodora

Spisovatelčina jediná dcera Theodora zřejmě nepsala dopisy ráda: její mladší bratr Jaroslav si ve své korespondenci s matkou opakovaně stěžoval, že mu sestra vůbec nepíše. Příležitostí k psaní matce neměla na rozdíl od svých bratrů mnoho, neboť v odloučení od ní pobývala jen během několika krátkých letních pobytů na venkově a v dobách matčiny nepřítomnosti doma, které rovněž nebyly četné. V souboru korespondence Boženy Němcové se tak nachází pouze pět listů psaných její rukou (mimo zmiňovaná přání); u jednoho z nich není dochován autograf – nelze tedy plně spoléhat na jeho ortografii, ba ani fonologii a morfolologii. Dopisy pocházejí z let 1858–1861, kdy bylo Theodora necelých sedmnáct až dvacet let. První z nich nebyl určen matce, nýbrž spolu s příloženým matčíným listem poslán bratru Karlovi do Zaháně. Jde o krátké psaní, v němž je hlavním tématem budoucí vzájemná korespondence: sestra bratrovi slibuje, že mu později napíše delší list a pošle žádané věci, a vyžaduje pokračování v korespondenci i od něj. List je psán na pomezí elaborované a každodenně používané variety: vyloženě nespisovná je pouze hlásková podoba *dýlka*, relativně nižší stylovou hodnotu mají i varianty *přeju* a *píšu* a infinitivy zakončené na *-t*. Naopak v dvakrát užitém výrazu *nejdříve* si pisatelka vybrala variantu vyšší a adjektivní koncovky mají podoby spisovné. Větná stavba je jednoduchá, paratactická, vedlejší věty jsou dvě temporální a jedna atributivní.

V pozdějších pisatelčiných listech (dva pocházejí z léta 1859 a dva z léta 1861) k žádným zásadním změnám stylu nedochází. Theodora Němcová psala velikým, roztaženým písmem dopisy nečleněné do odstavců, sestávající z mnohdy velmi dlouhých, leč přehledných, převážně souřadných souvětí. Syntaktická stavba v zásadě odpovídá mluvenému projevu a totéž platí i o slovosledu. Každodenní mluvené komunikaci odpovídá i slovní zásoba, z lexikálních variant si pisatelka vybírá někdy ty nižší

(*hnedle, jináč, zase*), avšak jindy naopak vyšší (*zde, již, též*), frazeologie (*přivede tě to do bryndy*) je sporadická. Na pomezí každodenní a elaborované variety se nachází i morfologie a fonologie, přičemž spisovné varianty jsou častější (*ej* se vyskytuje v souladu s obrozenskou normou *tu a tam* v základech slov, ale jen ojediněle v koncovkách, mnohem častější je i *é* než *ý*, objevují se tvary *nemohu* a *přečtouc*); z nespisovných lze jmenovat následující: slovesa 4. přítomné třídy mají zakončení typu *prohlížej, trouběj*, v disimilované hláskové variantě se užívá slovesa *uskovat*, v instrumentálu převažují tvary typu *s téma věcma* a v 2. os. sg. kondicionálu tvar *bysi*.

Po ortografické stránce jsou dopisy Theodory Němcové dosti nedbalé. Pisatelka v přítomných tvarech slovesa *být* občas vynechává *j-*, chybí v psaní *i/y, mě/mně, s/z*, avšak chyb je méně než např. u Karla. Rovněž scházející, přebývající nebo posunutá diakritická znaménka nejsou zdaleka tak častá jako u mužských členů rodiny. Interpunkční čárky jsou naproti tomu velmi řídké – na naprosté většině míst, kde norma čárku vyžaduje, scházejí. Kromě čárek Theodora klade jen tečky (i ty však místy opomíjí), otazníky a někdy středníky.

Jediná dcera Boženy Němcové vystupuje ve svých dopisech matce jako osoba realistická, věcná, až přízemní. Dopisy jsou zaměřeny převážně informativně a prakticky; obsahují sice reflexe a hodnocení sdělovaných událostí i sebereflexe a expresivní místa, ale textová podoba subjektu pisatelky nepodléhá žádné výrazné stylizaci – Theodora rozhodně nepíše dopisy proto, aby se „předváděla“ v nějaké konkrétní podobě, v níž by chtěla být nahlížena (takovou částečnou motivaci mívají listy jejích bratrů i matky), nepřikrášluje skutečnost, nezamlčuje podstatné. Z kusé korespondence vysvítá, že v převážně mužské domácnosti Němcových s matkou-tvárkyní, jež zdaleka nenaplnovala dobově obvyklé ženské genderové role, byla právě Theodora tím, kdo nejvíce dbal na praktický chod domácnosti. I z venkovského pobytu na Chodsku, odkud pocházejí dva listy z léta 1859, Theodora vedle vypisování vlastních zážitků a předávání vzkazů a pozdravů od dávných známých také připomíná matce, co je třeba v domácnosti udělat, než se z prázdnin vrátí (např. *Byla jsi již v barvě pro ten klobouk? Mužes tam lehce trefit, je to zrovna naproti Mazankovi, prodává též květiny ten barvíř.*).

Zbylé dva listy (jde o reakce na matčino psaní) Theodora napsala matce v létě 1861 z Prahy na venkov, kam Božena Němcová odjela, aby se zotavila z pro ni již nesnesitelných životních poměrů v domově (k materiální bídě se přidaly vážné rozepře s manželem a výrazně postoupila i spisovatelčina nemoc) a aby v klidnějším prostředí obnovila svou literární činnost a připravila k vydání své sebrané spisy. Vztah korespondenčních partnerek v nich již neodpovídá tradičnímu rozdělení rolí matky a dítěte, a není dokonce ani rovnocenný: věcně upřímná a prakticky zaměřená Theodora v nich stojí tvář v tvář nevěcnosti, nespolehlivosti a nepochopitelně nerozumnému počínání matky a je to ona, kdo svou korespondenční partnerku koriguje, vede v jejím jednání, „vychovává“. (O podobách a funkcích listů B. Němcové z této doby srov. Saicová Římalová 2007; o funkci a výstavbě jednoho z listů, na nějž zde Theodora reaguje, srov. Macurová 2003.)

V prvním z dopisů (z 5. srpna) jí vysvětluje, proč nemůže splnit její pokyny (*Přečtouc tvůj list hledám 30 krejcarů, ale ani chýru po nich, nemohu ti tedy nic odeslat, poněvadž jsi je bezpochyby zapoměla vložit a já nemám žádné peníze, bych ti mohla ty punčochy koupit. Za druhé nevím (...) kam, do Chlumce, nebo do Mlíkosrb? Tím jsi ale jen ty vinna, psala jsi mimotní věci a to hlavní ne. Nevíme vlastně, u koho jsi a jak jsi přišla. (...) Tu přazku jsem Ti dala jistě do tašky, musíš jí tam mít, odpárala jsem ji a zaobalila do papíru, byla nepatrná, možná že jsi jí s vypakovaním vyhodila. O čem jsem věděla, to jsem Ti všechno zapakovala.*) a jaké starosti doma v době matčiny nepřítomnosti má. Připomíná jí mimoto, aby plnila své předsevzetí, věnovala se literární práci a tou si něco vydělala: (*...)* *piš jen pilně též, sice nebude ze všech tvých plánů nic, a víš, že léto je hned pryč, bude zima, a co si pak počneš?* V druhém listě (z 18. září) nejprve stručně rekapituluje, co se stalo od chvíle rozloučení s matkou (od příbuzných z Nového Bydžova se Theodora vrátila domů, kdežto Božena pokračovala ke svému nakladateli do Litomyšle), a srovnává bezstarostnost prázdninového pobytu se starostmi domácí každodennosti. Po napsání první strany se dozvídá o matčíně dopise manželovu podřízenému Josefu Seidlovi a začíná vyjadřovat své zděšení nad obsahem tohoto dopisu a vlastně i nad tím, komu byl tak důvěrný list adresován: *Nemužu ani pochopit, jak jsi mohla tak jednat; a chtěla bych ráda vidět, jak by on mohl vše zařídit, co ty na něm žádáš. (...) mámo, kdyby to svět věděl, koho si zvolila*

paní B. N. za korespondenta, špatně bysi pochodila u vídeňských Slovanů i u pana hraběte (...). Theodora důkladně vyjmenovává všechny aspekty matčina pochybení a koriguje její příliš optimistický náhled na situaci, v níž se po dohodě s nakladatelem ocitla, např.: *Ostatně ty snad myslíš, že budeš mít ten pokojíček a stravu darmo, pochybuji, on to arci bude platit, ale z tvého (...).* Vyjadřuje rovněž nesouhlas s matčinými rozhodnutími a nabízí pomoc při nápravě jejich důsledků, sledujíc přitom právě matčin prospěch a odvolávajíc se na matčina dřívější předsevzetí: *Já bych Ti to zajisté přála, abys tam mohla být, ale když máš korekovat, nemůžeš psát (...); píšeš, že se bude tisknout Babička na druhý týden, copak jí neopravíš, vždyť jsi sama uznala kritiku v Obzoru za dobrou a reklas tenkrát, že to opravíš, a teď to chceš nechat, mohla bysi jí přečíst ještě jednou, já ti jí pošlu.* Je si přitom vědoma, že tím riskuje matčin hněv, ale její zájem na matčině prospěchu je silnější než obavy z rozepře: *Vidím Tě v duchu, jak mi budeš nadávat, že tomu nerozumím atd. a se opovažuju ti takové věci psát, ale leží mně to na srdci, abych ti to přese všechno řekla, ať si toho všimneš neb né.*

Jaroslav

Dopisy spisovatelčina nejmladšího syna Jaroslava pocházejí z let 1856–1861; bylo mu tehdy třináct a půl až devatenáct let. Nejstarší listy nejsou adresovány matce, nýbrž jiným členům rodiny (bratru Karlovi nebo otci) a spolu s matčinými listy byly odeslány. Soukromý, rodinný charakter těchto dopisů se projevuje uvolněností jejich slohové výstavby. Povědomí závaznosti elaborovaných jazykových norem – či povědomí adekvátnosti elaborované variety pro daný textový žánr – je velmi nízké.

Dopis Karlovi z 26. května 1856 je psán zjevně bez osnovy, jednotlivá sdělení, týkající se zajímavých událostí a rodinných vztahů, jsou řazena volně za sebe a text není členěn do odstavců. Syntaktická stavba odpovídá mluvenému projevu, jazyk je takřka důsledně nespisovný, a to na všech rovinách, fonologické, morfologické i lexikální: *Kanárek nám tuhlec vylít do zahrádky, ale pan domácí ho zasejc chytl.* Norma elaborované variety češtiny do textu proniká vlastně jen občasným (nesoustavným) užíváním hláskových podob *é* (vedle *y*) a *y* (vedle *ej*), např. v oslovení *Milý Karle*, kde je kultivovanější podoba i v nespisovném okolí bezpříznaková vzhledem k tomu, že jde o stabilizovanou, až automatizovanou epistolární – tedy evidentně písemnou – formuli.

Stejným způsobem jako staršímu bratrovi psal Jaroslav Němec i otci. Přípisek k matčinu listu Josefu Němcovi z prosince 1856 potvrzuje, že rodinná korespondence v představách čtrnáctiletého Jaroslava nebyla svázána normami elaborované variety a že s ní nebyl spojován požadavek kultivovanosti. Jde opět o volně řazenou posloupnost sdělení, psanou bez přípravy téměř nekorigovaným přirozeným dorozumívacím kódem rodinných rozhovorů, srov. *Pan Vrba je velmi hodnej a povídal, abych tam chodil ty dni, co eště nemám vobědy, oni vostávají u Hopfenstocků.*

V roce 1858 začal patnáctiletý Jaroslav Němec, dříve jako dítě náchylný k nemocem a vyžadující matčinu soustavnou péči, tu a tam krátce pobývat mimo Prahu a ze svých venkovských pobytů psát matce dopisy. Tak je dochováno pět dopisů napsaných v letních měsících v Novém Bydžově během prázdninového pobytu u otcových příbuzných. Tématy těchto listů jsou počasí, zdravotní stav pisatele, jeho (nikterak četné) zážitky z prázdninového pobytu a jeho umělecká píle (Jaroslav Němec se zdokonaloval v kreslení), touha po opětovném shledání s adresátkou a reflexe vzájemné korespondence (dopisy Boženy Němcové synovi do Nového Bydžova dnes známy nejsou). Objevuje se i bezradné *nemamť ti věru víc psát, tedy sbohem.*

Pro tyto dopisy je typický celkově uvolněný tón a míšení spisovných a nespisovných jazykových prostředků; spisovné varianty pisatel volí zejména u těch prostředků, u nichž si jich je snáze vědom (některé rozdíl mezi elaborovanou a bezprostředně, každodenně užívanou varietou prakticky všichni znají a není těžké na ně při psaní pamatovat, např. *é* v koncovkách adjektiv), ale nespisovné v celkovém dojmu převažují.

V odloučenosti od matky pobýval bezmála sedmnáctiletý Jaroslav Němec také v srpnu a září 1859. Kreslil pro časopis *Památky archeologické a místopisné* středočeské a východočeské kostely a ze svých cest po vlasti posílal matce jednak krátké vzkazy, jednak delší dopisy. V nich vždy vzkazoval pozdravy otci, sestře a služkám. Listy začínal oslovením *Drahá matko!*, v textu však převládá hravé *Drahá Mutrdličko*. Pisatel měl adresátku při psaní stále na mysli: opakovaně vyjadřoval zájem o její zdraví a činnost (*Drahá Mutrdličko, zpomínám si často na tebe, zdali ty také již venku jseš*) a neopomíjel jí sdělovat to, co ji nejvíce zajímalo (např. *Jsem uplně zdrav*). Psaní dopisů domů – informativních, zároveň zaměřených na kultivaci vzájemného harmonického vztahu s matkou a v neposlední řadě i na sebevyjádření – zjevně považoval za svou povinnost a na rozdíl od bratra Karla ho nijak nezanedbával; dokázal si ho totiž proměnit v činnost zábavnou.

Jaroslav Němec měl evidentní umělecké nadání v oblasti výtvarné, kreslením si již v době středoškolských studií dokonce přivydělával; také v dopisech se objevují kresby a estetizováno je i pisatelovo velké písmo, obzvláště silně pak zdobné podpisy. Jaroslav měl však rovněž nesporný talent hudební (uměl hrát na klavír a zpívat) a rovněž talent literární, který se při jeho optimistické a sociabilní povaze projevil oblibou jazykové hry a tíhnutím k humoresce. Právě v této době se u něj začal projevovat sklon k ironii i sebeironii, k beletrizaci a literární stylizaci dopisů a k žánrovým hrám. Tyto navzájem související a příbuzné stylové jevy se hojně objevují např. v dopise psaném v Kolíně 19. srpna: *Znám zde celý Kolín, zvláště krásné pohlaví (...), nejvíce se mně zde líbí v okolí na 3 místech mlynářské dcery, roztomilá to děvčata s velkými věny. Je to take myslím lepší, byt mlynářem než mazalem*. Příkladem humoreskové stylizace je vyprávění o zvrhnutí loďky z téhož listu: (...) *tedy jsem si vyjel na řeku, a an právě byl dešť a silný vítr přítom, chtěl jsem trochu studovat, jak to asi je, když tě loďka, nebo ta je jako prst, zvrhne. Zařídil jsem tedy loďku proti jezu a větru, a protože byl vítr silný, dočkal jsem se toho potěšení a špacíroval jsem do vody i s loďkou (...)*. Na konci dopisu se nachází modlitba, prosící Boha, aby pisateli seslal *nejakého dobrotivého proroka, aby posilnil mou kapcu*. Svou sestru Jaroslav v listech nazývá *slečinka* a obřadný epistolární styl je pro něj předmětem parodie (*až ustně budu mít tu čest se vyjádřit*). Snad netřeba dodávat, že sám fakt literární stylizace předpokládá zkušenosti s četbou literatury a stylistickou vnímavostí; a i parodovat může člověk jen to, co dobře zná.

Pokud jde o jazykovou normovanost listů, i v roce 1859 platí, že se v nich mísí prvky každodenní komunikace s prostředky náležejícími k elaborované varietě. Na rovině fonologické a morfologické se spisovnost stává spíše bezpříznakovým pozadím, na němž vynikají prvky jak substandardní, tak (řidčeji) hyperstandardní. Tak jako pro většinu epistolárních textů jeho matky platí i pro tuto Jaroslavovu korespondenci, že se v ní noremní prostředky nižších rovin navrstvují na spíše souřadnou a nepřliš složitou, avšak rozhodně ne prostě mluvenou syntaktickou stavbu (pisatel např. běžně užíval přechodníků) a spojují se s bohatou slovní zásobou, jejíž běžnou součástí jsou i výrazy expresivní. Dopisy z této doby už mají odstavcové členění v zásadě korespondující s členěním tematickým. Omluva za vizuální podobu listu se stává jejich obvyklou součástí: dopis z 9. srpna se končí *Jestli to nepřečteš, tedy mně odpust*, dopis z 19. srpna *Odpust mně, nebo to pišu, jak stádo beží. Kdo by ty sady srovnával?* Jakkoli silně se v epistolárních textech Jaroslava Němce projevuje jeho naturel, zdá se nesporné, že jeho postoje k psaní dopisů, jejich obsahové zaměření i způsoby jazykového ztvárnění těchto obsahů jsou podstatnou měrou ovlivněny korespondenční praxí jeho matky.

Nejrozsáhlejší skupinu Jaroslavových listů matce tvoří dopisy posílané za jeho desetiměsíčního pobytu v Mnichově, kde se měl zdokonalovat v malování na tamní výtvarné akademii, v letech 1860–1861. (Jejich obsahové analýze se věnoval Prahel 2007.) To, co zde bylo zatím řečeno o Jaroslavových postojích a návycích týkajících se korespondování, se v nich z větší části potvrzuje a umocňuje. Je ovšem pravda, že v počátečních dopisech převládá informativnost a dopisy z posledních několika měsíců jsou naopak složeny jen ze záznamů pisatelovy materiální nouze a z proseb o rychlé zaslání peněz na cestu domů – na stylové hry v nich Jaroslav Němec neměl ani pomyšlení. V mezidobí se však literární stylizace dopisů objevovala opakovaně. Tak 6. července 1860 zařadil Jaroslav do svého listu jakýsi kuplet, vyjadřující snění hladového o hojnosti jídla a pití. 8. září vypsál ze svého deníku veršovanou modlitbu a navrhl matce, aby ji ukázala páteru Václavu Štulcovi, přední osobnosti katolické větve české vlastenecké společnosti, který mu sliboval finanční podporu. A konečně v druhé

polovině září vypsál matce *historii nejsmutnějšího osudu*, který potkal jeho slovanskou vestu, ve formě dvoudílné parodie na romantickou povídku.

Sebeironie a sarkasmu Jaroslav využíval jako prostředků umožňujících mu vyrovnat se v listech se ctí se svým nuzným materiálním postavením. Tak např. zaslaný mu dukát *hned vandroval do chřtánu mé drahocenné paničky, která (...) mně již slad'ounkým zat'ukaním v duši říkála; pisatel obědval v jedné nóbl zahradě v rezidenci, né ale bažanty, ale chleba* a přitom si vybíral ze *špajzceťlu, totíž anglické mluvnice* (ukázky pocházejí z listu psaného 6. července). Od počátků svého pobytu se Jaroslav scházel s mnichovskými umělci slovanského původu a trochu se snažil učit se rusky. Jeho jazyková hravost se tak mohla začít projevovat v nové podobě: své dopisy proplétal slovakismy (*mňa, zabudnula*), polonismy (*kšenz, kšančky, newyglondá, poržondných lidí*) a (pseudo)rusismy (*pokoročovat, po kotorém*).

V mnichovském období už není korespondování s matkou pro Jaroslava jen uznanou povinností a zábavou, nýbrž prvořadou psychickou potřebou; dopis udržuje jeho spojení se světem, umožňuje mu sdělovat a sdílet tíživé pocity, vyvolané poměry, v nichž žil, a poskytuje mu útěchu v jeho bídě a osamělosti: *Nediv se, že ti zase psaní posílám, na poslední od tebe chtěla jsi odpověď hned, a tu jsem ti nemohl všelicos říci, co jsem chtěl. Je mně tak, jako kdybych se žádným měsíc mluvit nemohl. Kdybych tobě psat nemohl, komu mám mé sužby a nářky sdělit, komu si postěžovat, nemohu než tomu, kdo vše se mnou stejně cítí* (8. září). Jaroslav současně vospívá v dospělou, zodpovědnou osobnost: radí matce, jak řešit rostoucí manželské rozpory (*S tátou, jak já myslím, žádný kontrakt nerob, bud' s ním, jak jsi; on se zase posilnil, aby tě mohl sužovat, v tom musíš byt egoistka, první jseš ty, tvoje zdraví, tvůj život, né abysi si ho kvůli utrplosti a dobrotě své kazila* – po 10. září), plánuje, že po návratu do Prahy přestane být pro matku přítěží (*pudu domu, najmu si pokojček blízko tebe, s tátou ostávat nebudu a budu pracovat* – 8. září; *Nyní kdybych do Prahy přišel, jednal bych docela jináče, byl bych samostatným (...)*). *Žili bychom spolu a pomahali jeden druhému* – v druhé polovině září); současně si však nárokuje stejná práva a rovnocenný vztah a ohrazuje se proti „výchovné“ kritice (*Co se pravopisu a slohu týče, nemáme si co vyčítat, já taky někdy nevím, jestli to psala p. Bož. Něm., proto ti radím, najdeš-li v kystně Bíbovy Dobropisemnosti, abysi si je přečetla a mě nečernila* – 9. října).

K jednomu ze svých mnichovských dopisů přiložil Jaroslav Němec koncept listu žádajícího Jana Evangelistu Purkyně, slovatného univerzitního profesora biologie a mecenáše Boženy Němcové, o finanční příspěvek na studium dřevorytectví, prakticky zaměřeného výtvarného oboru. Koncept je psán podobným jazykem jako dopisy matce, tedy relativně elaborovanou varietou s nepřilíš složitou syntaktickou stavbou. Rozdíly jsou patrné ve vyjadřování zdvořilosti, zejména na začátku a na konci listu, a na těchto místech se i větná stavba stává složitější: *Příčiním se každého dobrodíní Vašnostiného hodným se státi a s vděčností budu vzpomínat na jmeno Vaše, Velevážený Pane Professore, které každý Čech s uctou vysloví, co zakladatele mé existencí. V odstíňování slohové úrovně listů v závislosti na adresátovi a na funkci dopisu si ostatně Jaroslav Němec počínal stejně jako jeho matka.*

V jednom aspektu písemné kultury se však Jaroslav od matky výrazně lišil: v ortografii – ortografická pravidla včetně interpunkčních ovládal velmi špatně. Kontrast mezi jeho stylistickými schopnostmi a ortografickou formou jím psaných textů je zarážející. Interpunkční čárku Jaroslav téměř vůbec nekladl, a tak mnohé stránky jeho psaní neobsahují ani jedinou čárku. Hrubé chyby dělal prakticky ve všech jen trochu obtížných oblastech české ortografie: psaní *i/y* (včetně případů typu *kdi*), *s/z*, *mě/mně*, v asimilaci znělosti i v psaní slov dohromady a zvlášť. Některé chyby mají ráz hyperkorektní, tj. spočívají v aplikaci naučeného speciálního pravidla na neadekvátní jevy (*proto jsem jsi musil pospíšiti; dobře jsem jse tam vyražel*), což dokazuje, že pisatel pravopisným výcvikem prošel a že z něj něco pochytil; podobného rázu je jeho mechanické kladení čárky před spojkou *ale* i tam, kde byla spojka až několikátým slovem ve větě. Velmi nespolehlivá je rovněž diakritika Jaroslavových psaní; nejenže znaménka masívně scházejí, ale mnohdy naopak přebývají: *jsá na odjezdu do Koliná*. Pisatel mnohá delší a složitější slova komolí: píše litery v nesprávném pořadí a klade diakritická znaménka nad nesprávná písmena, zejména má-li být více písmen s diakritikou vedle sebe. Některé opakovaně užívané výrazy vlastně vůbec neumí napsat, např. místo *čtvrtek* píše *čvrtek* (jeho otec psal

pro změnu *čtrtek*). Objevují se u něj např. podoby *skouška* i *zkoužka*, tj. Jaroslav běžně píše týž výraz různě. Tyto typy chyb, zdá se, už nejsou dány pouhou neznalostí pravidel nebo nedbalostí při psaní; mohly by ukazovat na specifickou poruchu učení se ortografickým pravidlům, na dysortografii. Jaroslav Němec ji mohl zdědit po otci, jehož dopisy vykazují po stránce ortografické mnohé podobné rysy. A připomeneme-li si jeho opakované prosby o prominutí *té škrabanice*, je možné, že Jaroslav o této poruše věděl a že ho toto vědomí tížilo. Ostatně stejně je psán i zmíněný koncept prosebného dopisu J. E. Purkyňovi, tj. dopis-osobní vizitka pisatele, doprovázený pokynem matce: *Psaní dej hned p. Purkyněmu a oprav ho*.

Závěr

Čteme-li chronologicky dopisy psané Boženě Němcové jejími dětmi, můžeme na nich sledovat, jak pisatelé vyspívají v zodpovědné, rozumné, dospělé osobnosti. Souběžně s tímto osobnostním růstem vyspívají i jejich komunikační postoje a návyky. Příklon pisatelů k normované elaborované varietě češtiny je nedílnou součástí tohoto procesu.

Prameny

- NĚMCOVÁ, B. *Korespondence I (1844–1852)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003.
NĚMCOVÁ, B. *Korespondence II (1853–1856)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004.
NĚMCOVÁ, B. *Korespondence III (1857–1858)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006.
NĚMCOVÁ, B. *Korespondence IV (1859–1862)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2007.

Literatura

- VAN LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, J. Diglosní situace z hlediska genderu. *Sociologický časopis*, 2002, s. 457–482.
VAN LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, J.; STRÁNÍKOVÁ, J. Ženské vzdělání, diglosie a gender v českém 19. století. In HORKÝ, M.; HORKÝ, R. (ed.). *Božena Němcová – život, dílo, doba*. Česká Skalice: Muzeum Boženy Němcové, 2006, s. 103–130.
MACUROVÁ, A. Já a ty v dopisech Karlovi. In JANÁČKOVÁ, J.; MACUROVÁ, A. et al. *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*. Praha: ISV, 2001, s. 53–61.
MACUROVÁ, A. Já jako někdo jiný? (Proměny korespondujícího „já“). *Bohemistika*, 2003, s. 201–218.
PRAHL, R. Umělectví a bída u Jaroslava Němce. In ADAM, R. (ed.). *Božena Němcová – jazyková a literární komunikace ve středoevropském kontextu*. Praha: UK FF, 2007, s. 41–49.
SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. Texty z konce života Boženy Němcové. In ADAM, R. (ed.). *Božena Němcová – jazyková a literární komunikace ve středoevropském kontextu*. Praha: UK FF, 2007, s. 62–67.